

ФИЛОСОФИЯ

УДК 130.2:81'246.2

МОЎНАЯ СІТУАЦІЯ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ: САЦЫЯКУЛЬТУРНАЯ ДЭТЭРМІНАЦЫЯ І АСНОЎНЫЯ ЭТАПЫ РАЗВІЦЦА

В.Г. БУДЗЕНІС

(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

Апісаны генезіс лінгва-культуралагічнай сітуацыі руска-беларускага двухмоўя, якая ўсталявалася на сучаснай тэрыторыі Рэспублікі Беларусь. Падробязна разглядаецца моўная сітуацыя на этнічнай тэрыторыі нашай краіны ў перыяд ад Кіеўскага княства да атрымання незалежнасці ў канцы двацца-тага стагоддзя. Выдзяляюцца асноўныя гістарычныя этапы станаўлення руска-беларускага білінгвізму – лінгвістычная сітуацыя этнічных беларускіх зямель у складзе Кіеўскага княства, Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, у час першай хвалі беларусізацыі ў пострэвалюцыйны перыяд, у складзе ССРСР.

Ключавыя словы: двухмоўе, білінгвізм, моўная сітуацыя, руская мова, беларуская мова.

Шматгадовая гісторыя суіснавання на тэрыторыі Беларусі рускай і беларускай моў спарадзіла своеасаблівую лінгва-культуралагічную сітуацыю, вызначаную як блізкароднасны білінгвізм, які, па меркаванні Г.А. Арцямёнак, мае не этнічны, а сацыяльна-культурны характар [1, с. 77]. З III–II тысячагоддзя да нашай эры па IV–V стагоддзе нашай эры этнічная тэрыторыя Беларусі была заселеная адным з індаеўрапейскіх плямёнаў – балтамі. З VI стагоддзя пачынаецца працэс міграцыі славянскіх плямёнаў ва Усходнюю Еўропу, у выніку чаго адбываецца змешванне славян з мясцовым насельніцтвам, што прывяло да зараджэння новых этнасаў, якія пасля развіліся ў плямёны ўсходніх славян – крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, якія самастойна пражывалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі аж да IX стагоддзя і называлі свае гаворкі агульным словам «*словеньскъ языкъ*».

На працягу наступных стагоддзяў невялікае княства ў Сярэднім Прыдняпроўі аб'яднала вакол сябе вялікую частку ўсходніх славян. З'яўленню старажытнарускай дзяржавы Кіеўскай Русі спрыяла прыняцце праваслаўнай веры, распаўсюджванне царкоўнаславянскай мовы і кірыліцы. Разам з утварэннем адзінай этнічнай супольнасці складаецца наддыялектная «*русьская мова*», якая выкарыстоўваецца для дзелавой перапіскі і ў свецкай літаратуры.

У XIII стагоддзі пачынаецца паступовая дэцэнтралізацыя, якая прыводзіць да ўзнікнення дробных княстваў. Тэрыторыя сучаснай Беларусі была падзеленая паміж некалькімі дзяржаўнымі адзінкамі, найважнейшымі з якіх былі Полацкае, Тураўскае, Смаленскае, Чарнігаўскае і Уладзіміра-Валынскае княствы. Большасць насельніцтва гэтых земляў працягвалі выкарыстоўваць адзіную мову, аднак ужо ў гэты час у ёй адзначаліся значныя дыялектныя адрозненні [2, с. 15].

У канцы XIII стагоддзя ў выніку паслаблення Кіеўскай Русі пад напорам мангола-татарскага нашэсця заходнія землі старажытнарускай дзяржавы, якія складалі тэрыторыю сучаснай Беларусі, увайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага, якое было поліэтнічным, шматканфесійным і шматмоўным. Ролю дзяржаўнай мовы на тэрыторыі Княства выконвала *руська мова*, што было заканадаўча замацавана ў Статуце 1588 года. Наданне мове далучаных славян такога высокага статусу тлумачыцца некалькімі прычынамі. Па-першае, назіралася значная перавага славян над літоўцамі ў колькасных і культурных адносінах (славяне складалі 80% насельніцтва). Па-другое, адбываўся стыхійны пераход язычнікаў-літоўцаў у праваслаўе. Па-трэцяе, балцкія дыялекты аўкштотаў і жамойтаў, чыя гаворка была пакладзена ў аснову літоўскай мовы, не маглі прэтэндаваць на атрыманне дзяржаўнага статусу, бо заставаліся па-за пісьмовым ужываннем [3, с. 52], што пацвярджаецца адсутнасцю аж да XVI стагоддзя пісьмовых помнікаў на гэтай мове.

Руськай мовай у тэрміналогіі таго часу называлася старабеларуская мова, якая склалася на аснове беларускіх гаворак вакол Вільні і паўночных гарадоў Княства – Полацка, Віцебска і Смаленска. Гэтая мова значна адрознівалася ад мовы ўсходніх суседзяў, якая называлася «маскоўскай» [4, с. 47]. Аднак на сённяшні дзень шэраг даследчыкаў усё ж такі лічаць неправамерным вылучаць старабеларускую мову як самастойную і разглядаюць яе як мадыфікацыю рускай [2, с. 17]. У якасці доказу самабытнасці старабеларускай мовы прывядзем урывак прамовы амбасады вялікага князя Аляксандра да папы Рымскага

Аляксандра VI у 1501 годзе: *Lithuani linguarum propriam observant. Verum quia Rutheni medium fere Ducatum incolunt, ilonium loquela, dum gracilis et facilor sit, utuntur communis*, што ў перакладзе з лацінскага азначае: *Ліцвіны захавалі сваю ўласную мову, але паколькі русіны засяляюць паўцарства, усе выкарыстоўваюць іх мову, таму што яна зручная і лёгкая ў выкарыстанні* [5, с. 38]. Неабходна адзначыць, што этнонім «русіны» ўжываўся ў адносінах да праваслаўных усходніх славян, якія пражывалі на тэрыторыі ВКЛ, гэта значыць – беларусаў. Жыхароў Маскоўскай Русі называлі этнонімам «маскавіты».

Яшчэ адзін доказ самастойнасці старабеларускай мовы прывёў А. І. Жураўскі, які адзначыў, што ў перапісаных з беларускіх перакладаў кнігах «Пакуты Хрыста» і «Аповесць аб трох каралях» маскоўскімі пісцамі зроблена шмат паправак беларускіх слоў і граматычных формаў [6, с. 109–113]. Е. Рудзенка і Ю. Чарняўская ў якасці аспрэчання самастойнасці старабеларускай мовы кажуць аб тым, што для выдання ў Маскве Трэцяга Статуту спатрэбіўся яго пераклад, у чым, безумоўна, не было б ніякай неабходнасці, калі б Статут быў напісаны па-руску [7, с. 385]. Аўтаномнасць старабеларускай мовы была таксама даказана навукова ў 30-ыя гады XX стагоддзя нарвежскім лінгвістам Х. Стангам, які пасля правядзення аб'ектыўнага навуковага аналізу мовы ВКЛ і дбайнага вывучэння грамат найважных канцылярый княства прыйшоў да высновы аб іх беларускай дыялектнай аснове [8, с. 19–20].

Моўную сітуацыю ВКЛ XV–XVII стагоддзяў, па меркаванні Д. Д. Паўлаўца, можна ахарактарызаваць як дзвюхмоўную, бо на тэрыторыі Княства акрамя старабеларускай функцыянавала таксама і царкоўнаславянская мова. Першая выкарыстоўвалася ў афіцыйна-прававой і грамадскай сферы, другой карысталіся ў праваслаўна-рэлігійным жыцці. У другой палове XV стагоддзя ў свецкай літаратуры пачынаецца працэс выцяснення царкоўнаславянскіх архаізмаў і замена іх старабеларускімі словамі. Затым гэты працэс перайшоў і ў канфесійную літаратуру, што моцна абмежавала функцыі царкоўнаславянскай мовы, якая стала ўжывацца выключна ў царкоўных богаслужэннях [9, с. 154].

Старабеларуская мова, наадварот, характарызувалася разнастайнасцю функцый і сфер ужывання. З прычыны арганізацыі канцлерам Львом Сапегам вялікакняжацкай канцылярыі самай распаўсюджанай вобласцю ўжывання беларускай мовы таго часу была дзелавая пісьменнасць – на ёй вялася ўся дыпламатычная і прыватная перапіска, а таксама справаводства ва ўсіх органах цэнтральнай і мясцовай улады. Гэта паспрыяла таму, што беларуская пісьмовая мова дасягнула небывалага ўзроўня развіцця ў другой палове XVI стагоддзя. Аб самадастатковасці і аўтарытэце беларускай мовы сведчыць аб'ём дзелавой пісьменнасці, а таксама значэнне такіх яе твораў, як Статуты ВКЛ, якія па сутнасці з'яўляюцца першай еўрапейскай канстытуцыяй, Статут Галоўнага Літоўскага Трыбунала, дакументы вальных соймаў ВКЛ і інш. [10, с. 236]. Найбольш яркімі прыкладамі выкарыстання старабеларускай мовы ў рэлігійнай сферы з'яўляюцца выдадзены Францыскам Скарынам пераклад Старога завету Бібліі і творы выбітнага пісьменніка і прапаведніка таго часу Сымона Буднага.

Актавыя кнігі, напісаныя ў XIV–XVIII стагоддзях у вялікакняжацкай канцылярыі, былі сабраныя ў вялікі гістарычны архіў, які называецца Літоўская метрыка. Сёння вядома аб 550 рукапісных кнігах і перапісаных копіях разнастайных дакументаў, якія адлюстроўваюць працэсы складання тэрыторыі ВКЛ, яго адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення, дзяржаўнага ладу, развіцця феадальнай зямельнай уласнасці, прававога становішча ўсіх пластоў насельніцтва і сацыяльных працэсаў, што мелі месца ў грамадстве. Да XVI стагоддзя практычна ўсе запісы вяліся на старабеларускай мове.

Пасля падпісання Люблінскай уніі 1 ліпеня 1569 года і аб'яднання Вялікага княства Літоўскага з Польскім каралеўствам функцыі старабеларускай мовы былі моцна абмежаваныя. Некаторы час яна працягвала выконваць камунікатыўную функцыю, але ўжо ў XVII стагоддзі была канчаткова выцеснена польскай мовай, якая стала сродкам зносін як феадальнай верхавіны грамадства, так і іншых саслоўяў. Распаўсюджванне польскай мовы таксама актыўна падтрымлівалася беларускай шляхтай, якая была незадаволеная няўстойлівым эканамічным становішчам і імкнулася пабудаваць сваё жыццё на новы лад.

У першыя гады пасля прыняцця уніі палітычныя дзеячы ВКЛ, разумеючы пагрозу старабеларускай мове, паспрабавалі яе абараніць заканадаўча. Пры напісанні Літоўскага статуту 1588 года ў першы артыкул чацвёртага падзелу быў унесены наступны абзац «*А писаръ земскі маеть на руску літарамі і словы рускими вси лісты выписы і позы писати, а не иншимъ езыкомъ і словы*» [11, с. 256].

Пасля прыняцця 29 жніўня 1696 года Соймам Рэчы Паспалітай пастановы, якая замацавала за польскай мовай статус дзяржаўнай, старабеларуская мова была забаронена ў афіцыйных дакументах. У гэты перыяд істотна паменшылася колькасць рукапіснай свецкай і рэлігійнай літаратуры на старабеларускай мове, фактычна спынілася кнігадрукаванне беларускіх кніг. Старабеларуская мова працягвала выкарыстоўвацца ва ўніяцкіх школах, ёй карысталіся ў бытавых зносінах, што заклала пачатак польска-беларускага дзвюхмоўя [12, с. 7]. Пісьмовае дзвюхмоўе сустракалася вельмі рэдка і было характэрна ў асноўным для выпускнікоў праваслаўных брацкіх школ, а таксама дзеячаў культуры, такіх як Сымон

Будны і Андрэй Рымша, якія, нягледзячы на прэстыжнасць польскай і непрыняцце грамадствам *рускай*, пісалі свае творы на абедзвюх мовах. Да канца XVIII стагоддзя старабеларуская моўная традыцыя была выцесненая польскай мовай, якая стала роднай для зпалячанай беларускай шляхты. Астаткі праваслаўнай эліты ўсё часцей арыентаваліся на маскоўскую моўную традыцыю, а Маскоўская дзяржава, па меры экспансіі польска-каталіцкай культуры, стала разглядацца ў ролі абаронцы і заступніка [4, с. 48].

Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай землі беларускай этнічнай тэрыторыі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, якая актыўна праводзіла палітыку русіфікавання, накіраваную на нівеляванне мясцовых асаблівасцяў і цеснае збліжэнне новых земляў з рускімі рэгіёнамі. Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай 28 мая 1772 года Кацярына II падпісала ўказ, паводле якога ўсе губернатары польскіх губерняў абавязваліся выносіць свае рашэнні і складаць загады выключна на рускай мове. У гэтым жа ўказе было згадана, што насельніцтва далучаных беларускіх земляў мае права карыстацца сваёй роднай мовай і мясцовымі законамі, але толькі ў тым выпадку, калі яны не датычацца палітычных пытанняў [3, с. 54].

У гэты час значная частка гараджан была польскамоўнай, а сельскае насельніцтва ў сваёй большасці выкарыстоўвала беларускую мову ў яе дыялектнай разнавіднасці. На этнічнай тэрыторыі Беларусі значнае месца займала польская культура. Менавіта таму меры па русіфікаванні беларускіх земляў, прынятыя Крацярынай II, былі асяржэнымі і паступовымі. Рашучых і рэзкіх крокаў у насаджэнні рускай мовы не прадпрымалася і яе паслядоўнікамі імператарамі Паўлам I і Аляксандрам I, што дазволіла захаваць уплыў польскай мовы на беларускіх землях і аднавіць яе дамінаванне ў адукацыйнай, адміністрацыйнай, культурнай і грамадскай сферах аж да 30-ых гадоў XIX стагоддзя, нягледзячы на той факт, што руская мова мела заканадаўча замацаваны статус афіцыйнай мовы [12, с. 8]. Старабеларуская мова існавала ў вуснай форме і выкарыстоўвалася ў асноўным у сялянскім асяроддзі, а таксама часткова гарадскім насельніцтвам і збяднелай шляхтай. Прадстаўнікі расійскай адміністрацыі лічылі яе не больш, чым «беларускім дыялектам» рускай мовы [13, с. 22].

У лістападзе 1830 года адбылося першае Польскае паўстанне, пасля якога, усвядоміўшы відавочную неляльнасць палякаў і іх нежаданне змірыцца з імперскім дамінаваннем Расіі, расійскія кіраўнікі змянілі першапачатковую палітыку захавання «польскай імперыі» пад расійскім пратэктаратам [14, с. 28] і сталі прадпрымаць рашучыя крокі па русіфікаванні насельніцтва, якое пражывала на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Мясцовых службоўцаў, якія працавалі ў дзяржаўных установах, звальнялі, замяняючы службоўцамі з цэнтральных расійскіх губерняў. Былі актывізаваныя меры па абмежаванні дамінуючага становішча польскай культуры з яе высокаразвітай літаратурнай мовай. Для гэтага народная адукацыя будавалася на аснове рускай мовы.

У 1831 годзе Мікалай I адмяніў дзеянне Трэцяга Статуту Вялікага княства Літоўскага ва ўсходніх губернях Беларусі, замест якога на гэтых тэрыторыях было ўведзена расійскае заканадаўства. У 1832 быў зачынены прэстыжны і добра вядомы ў Еўропе Віленскі ўніверсітэт. На яго базе ў 1833 быў адчынены Кіеўскі Імператарскі ўніверсітэт св. Уладзіміра і заснавана выкладчыцкая семінарыя ў Віцебску. У гэты час былі зачыненыя ўніяцкія і базыльянскія школы, якія спрыялі захаванню беларускай і польскай культуры. У 1836 годзе польская мова была забаронена ў школах Віцебскай і Магілёўскай, а праз пяць гадоў – у астатніх беларускіх губернях.

25 чэрвеня 1840 года Мікалай I выдае ўказ, які адмяняе дзеянне Трэцяга статуту ВКЛ у Менскай, Гарадзенскай і Віленскай губернях. У гэтым жа годзе ўрад забараніў выкарыстанне ў справядстве назваў «Літва» і «Беларусь», пад забарону таксама патрапілі найменні «беларускія» і «літоўскія» губерні, замест якіх сталі выкарыстоўваць «Паўночна-Заходні край». Згодна з дадзеным ўказам справядства, судовыя працэсы і адміністрацыйная камунікацыя павінны былі ажыццяўляцца на рускай мове. Аднак, нягледзячы на гэтыя меры, польская мова па-ранейшаму займала вядучае становішча ў заходніх губернях.

У першыя гады кіравання Аляксандра II назіраліся некаторыя паслабленні ў русіфікаванні, аднак актыўна працягваўся працэс інтэграцыі заходніх губерняў з іншымі тэрыторыямі Расійскай імперыі. Пасля прыгнечання паўстання 1863 года расійскі ўрад, які разглядаў русіфікаванне як сродак нейтралізацыі канфлікту, забараняе выкарыстанне польскай мовы ў грамадскіх месцах, католікам і асобам польскага паходжання забараняецца набываць землі ў Паўночна-Заходнім краі.

Неабходнасць вывучэння і распаўсюджвання рускай мовы на этнічнай тэрыторыі Беларусі была прадыктаваная не толькі яе дзяржаўным статусам, але і сацыяльнай значнасцю і прэстыжнасцю, развіццём дваранскай культуры. Для беларусаў таго часу руская мова выступала сродкам сацыяльнай мабільнасці, агульнаімперскай камунікацыі, сродкам сацыяльнай мадэрнізацыі. Беларуская мова існавала толькі ў выглядзе жывых гаворак, на аснове якіх паступова складалася сучасная беларуская літаратурная мова, якая атрымала значнае развіццё ў пачатку XX стагоддзя. Гэта была цалкам новая мова, у якой не выяўлялася сувязі са старабеларускай пісьменнасцю [13, с. 25].

Найбольш яркімі перыядамі ў адраджэнні і станаўленні новай беларускай мовы лічацца два дзесяцігоддзі пасля рэвалюцыі 1905 года і першае дзесяцігоддзе пасля канчатка грамадзянскай вайны.

Першы перыяд адраджэння доўжыўся з 1906 па 1928 год і быў абумоўлены лібералізацыяй жыцця беларускага грамадства пасля рэвалюцыі 1905-1907 гадоў, распадам Расійскай імперыі і абвяшчэннем БССР у 1919 годзе. Дадзеную хвалю адраджэння называюць «нашаніўскае адраджэнне» па назве адной з першых легальных газет «Наша ніва», якая выдавалася ў Вільні з 1906 па 1915 год [15, с. 341]. Да пачатку гэтага перыяду русіфікаванне дасягае крытычнага ўзроўня, што падштурхоўвае беларусаў да ўсведамлення каштоўнасці сваёй мовы.

Пасля прыняцця закона «Аб свабодзе друку» ў 1906 годзе беларускае слова стала актыўна пранікаць у друк [16, с. 203]. З'явіліся першыя выдавецтвы, якія публікавалі перыядычныя выданні і кнігі. Калі ў XIX стагоддзі на беларускай мове было выдадзена 75 кніг, то з 1901 па 1916 – 245 кніг [17, с. 41–49]. На літаратурнай беларускай мове былі надрукаваны творы шматлікіх выбітных пісьменнікаў і паэтаў, такіх як Францішак Багушэвіч, Элаіза Пашкевіч (Цётка), Максім Багдановіч, Якуб Колас, Янка Купала. Аднак у іх творах яшчэ адсутнічалі адзіныя агульнапрынятыя арфаграфічныя і граматычныя нормы. Распрацоўка нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, парадкаванне яе арфаграфіі і граматыкі, стварэнне навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, нармалізацыя слоўнікавага складу завяршыліся толькі ў 1930-ыя гады.

Варта адзначыць, што палітыка беларусізацыі ў той перыяд была нераўнамернай і дыскрэтнай. Яе першы пік прыйшоўся на восень-лета 1915 года, калі заходняя частка тэрыторыі была захоплена кайзераўскай Германіяй, якая намагалася аслабіць расійскі ўплыў. Менавіта ў гэты час адкрылася першая беларуская школа. 16 студзеня 1916 года быў выдадзены загад фельдмаршала П. фон Гіндэнбурга аб раўнапраўі літоўскай, рускай, польскай і беларускай моў [18, с. 6]. У снежні 1917 года прайшоў першы ўсебеларускі з'езд, на якім былі агучаны ідэі неабходнасці культурна-моўнага развіцця на аснове сваёй роднай мовы.

Другая хваля беларусізацыі звязаная з абвяшчэннем у сакавіку 1918 года Беларускай Народнай Рэспублікі, дзе ў красавіку таго ж года беларуская мова ўпершыню набыла статус дзяржаўнай. У гэты час ажыццяўляюцца спробы ўмацавання беларускай мовы, у прыватнасці, было заснавана Беларускае навуковае грамадства, а таксама былі выдадзеныя першыя дапаможнікі, у якіх прадпрымаліся спробы стварэння адзінай беларускай арфаграфіі, сярод якіх найболей істотнае месца займае «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча [19, с. 257].

1 студзеня 1919 адбылося абвяшчэнне Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі, аднак яе самастойнасць была толькі сімвалічная. Нягледзячы на гэта, на наступны дзень існавання дзяржавы Зміцер Жылуновіч, пісьменнік, вядомы пад псеўданімам Цішка Гартны, і дзяржаўны дзеяч, які выконваў функцыю кіраўніка Часовага працоўна-сялянскага ўрада БССР, перавёў з рускай на беларускую мову «Маніфест Часовага працоўна-сялянскага савецкага ўрада Беларусі» [20, с. 53].

Складаная геапалітычная сітуацыя новай рэспублікі моцна абвастрылася ў сувязі з руска-польскай вайной. З прычыны сур'ёзнай пагрозы з боку польскіх інтэрвентаў, на першым з'ездзе Саветаў Беларусі, які адбыўся ў Мінску 2–3 лютага, і на першым з'ездзе Саветаў Літвы, які прайшоў у Вільні 18–20 лютага, былі прынятыя дэкларацыі аб аб'яднанні двух рэспублік. 27 лютага 1919 года у Вільні адбылося аб'яднанае паседжанне ЦВКаў Літвы і Беларусі, на якім было абвешчана стварэнне Літоўска-Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (ЛітБел) са сталіцай у Вільні. Дзякуючы старанням прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі, на тэрыторыі аб'яднанай рэспублікі беларуская мова была прызнаная адной з афіцыйных моў нараўне з літоўскай, рускай і польскай. У той час на беларускай мове выдавалася адна газета, было дазволена навучанне і правядзенне культурна-масавых мерапрыемстваў [21, с. 81].

Пасля заканчэння савецка-польскай вайны 31 ліпеня 1920 года была прынятая дэкларацыя аб паўторным абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь, дзе дакументальна было зафіксавана поўнае раўнапраўе чатырох моў – беларускай, рускай, польскай і ідыш, якія выкарыстоўваліся на дадзенай тэрыторыі.

У лютым 1920 года ў Смаленску быў выдадзены першы нумар газеты «Савецкая Беларусь», што паклала пачатак афіцыйнаму беларускамоўнаму выданню перыядыкі, у снежні 1922 года стаў выдавацца літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны часопіс «Полымя». Выданню кніг на беларускай мове садзейнічала адкрыццё ў 1920 годзе выдавецтва «Беларусь», а ў 1922 годзе пачало працу кааператыўнае выдавецтва «Белтрэстдрук». У снежні 1920 года Другім Усебеларускім з'ездам Саветаў была прынята рэзалюцыя аб стварэнні ўстаноў, якія былі накіраваны ўсебакова задавальняць культурныя запатрабаванні насельніцтва (падрыхтоўка працаўнікоў адукацыі і выданне літаратуры) на мовах, якія выкарыстоўваліся на тэрыторыі Беларусі [22, с. 275]. У студзені 1921 года на з'ездзе працаўнікоў асветы была прынята рэзалюцыя аб стварэнні школ з беларускай мовай навучання.

У лютым 1921 года другая сесія ЦВК Саветаў Беларусі прымае рашэнне па садзейнічання больш актыўнаму ўжыванню беларускай мовы. Гэтаму не толькі не перашкаджаў, а наадварот аказваў усялякую

падтрымку цэнтр Масквы, што пацвярджаецца тэзімі І. В. Сталіна да X з'езду РКП (б) «Аб чарговых задачах партыі па нацыянальным пытанні», апублікаванымі 10 лютага 1921 года ў газеце «Праўда». У дадзеным дакуменце была падкрэслена неабходнасць нярускім народам мець суд, адміністрацыю, органы гаспадарання і ўлады, прэсу, школы і інстытуты культурна-дасугавай дзейнасці, якія функцыянуюць на роднай мове.

Пачаўся трэці этап актыўнай беларусізацыі ўсіх сфер жыцця. У партыйнай рэзалюцыі 1921 года адзначалася, што «неабходна як мага багацей забяспечваць беларускае сялянства і працоўных камуністычнай літаратурай на беларускай мове» [23, с. 30]. Беларуская мова стала шырока выкарыстоўвацца ў дзяржаўных, партыйных, праўсаюзных, культурных і іншых грамадскіх арганізацыях, судаходстве і справаводстве, у сістэме адукацыі і г.д. У лютым 1921 года (года) ЦВК БССР звярнуўся з заклікам да прадстаўнікоў інтэлігенцыі, якія выехалі на працягу вайны за мяжу, вярнуцца на Радзіму. Да канца 1921 года каля 300 беларусаў вярнуліся ў БССР.

У кастрычніку 1921 года ў Мінску быў заснаваны Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, дзе з самага пачатку яго існавання вялося вывучэнне і выкладанне беларускай мовы. Знакавай падзеяй з'явілася адкрыццё ў студзені 1922 года Інстытута беларускай культуры, на базе якога ў 1928 годзе была створана Беларуская акадэмія навук.

У 1923 годзе адбылася Усебеларуская канферэнцыя КП(б) Б па нацыянальным пытанні. У рэзалюцыі канферэнцыі адной з умоў паспяховага адраджэння Савецкай Беларусі называецца ўмацаванне культурна-асветніцкай працы на чатырох мовах, якія выкарыстоўваліся на этнічнай тэрыторыі Беларусі – на рускай, беларускай, польскай і ідыш. У гэтым дакуменце названыя мовы ўпершыню згадваюцца як афіцыйныя мовы БССР, на якіх хутка будзе арганізаваны выпуск перыядычных выданняў, адукацыя, праца грамадскіх і культурна-асветніцкіх арганізацый [24, с. 65]. Затым ідэя выкарыстання гэтых моў у якасці афіцыйных была ўзаконена ў Канстытуцыі БССР 1927 года, пасля чаго ўсе чатыры мовы сталі выкарыстоўвацца на дзяржаўным гербе.

Аднак нягледзячы на існае заканадаўчае раўнапраўе, пацверджанае 23 артыкулам Канстытуцыі, назіралася фактычная перавага беларускай мовы як мовы тытульнай нацыі, што было замацавана артыкулам 22, які аб'яўляў беларускую мову асноўнай для дзяржаўных, прафесійных і грамадскіх устаноў і арганізацый.

Беларусізацыя разгортвалася хуткімі тэмпамі, але далёка не ўсе мерапрыемствы па развіцці беларускай мовы атрымлівалі падтрымку ў грамадстве. Так, папулярнае вывучэнне роднай мовы не падтрымлівалі сяляне, якія складалі большасць насельніцтва. Яны не жадалі аддаваць дзяцей у беларускія школы, таму што ўсведамлялі сацыяльнае размеркаванне моў, якое ўсталявалася, – «рускамоўны горад і беларускамоўная вёска» [23, с. 14.].

У сярэдзіне 1920-х гадоў пачынаюць звужацца межы дазволенага ў вобласці нацыянальна-моўнай палітыкі. Папрокі ў «нацдэмаўшчыне» сталі гучаць як даносы і прысуды. З пачатку 1930-х гадоў спасылкі, зняволенні і растрэлы становяцца масавымі. У гэты перыяд былі рэпрэсаваныя шматлікія культурныя і палітычныя дзеячы, навукоўцы і прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі, якія былі абвінавачаны ў шкодніцкай дзейнасці ў адносінах да моўнага будаўніцтва ў СССР, а таксама ў падрыхтоўцы стварэння буржуазнай беларускай дзяржавы. Па гэтай прычыне гарадское насельніцтва публічна не выкарыстоўвала беларускую мову, каб пазбегнуць падазронаў у «буржуазным нацыяналізме» [25, с. 13].

У перыяд 1940-х гадоў былі адзінаковыя спробы ўзмацніць пазіцыі беларускай мовы. У пастанове «Аб вывучэнні беларускай мовы ў ВНУ, тэхнікумах і школах» ад 24–25 студзеня 1941 года мела месца рэзкая крытыка ў дачыненні да моцнага абмежавання функцый беларускай мовы ў вучэбным працэсе. Аднак гэта не аказала ніякага ўплыву на моўную сітуацыю [24, с. 258].

Моўная палітыка пасляваеннага часу аж да канца 1980-х гадоў характарызавалася адноснай стабільнасцю. Адзначалася няўхільнае павышэнне статусу рускай мовы адносна іншых нацыянальных моў СССР, што было прадыхавана аб'ектыўнымі прычынамі. Перш за ўсё, для эфектыўнага кіравання шматнацыянальнай краінай была неабходнасць у адзінай мове як сродку міжнацыянальных зносін. Практыка 1920–1930 гадоў, калі ў справаводства былі ўведзены нацыянальныя мовы, паказала неэфектыўнасць такога падыходу, бо ўжыванне нацыянальных моў прывяло да значнага павялічэння дакументазвароту, а таксама часам немагчымасці ажыццяўлення камунікацыі без паслуг перакладчыкаў. У сувязі з гэтым дзяржава клапацілася аб авалоданні рускай мовай усімі жыхарамі краіны. Адзіная мова таксама спрыяла паспяховаму развіццю навукі, культуры, літаратуры і іншых сфер жыццядзейнасці савецкага чалавека [26, с. 1].

Разам з тым савецкая ўлада не адмаўлялася ад абвешчанага пасля рэвалюцыі 1917 года ідэі аб раўнапраўі моў і падтрымлівала развіццё мастацкай літаратуры і тэатра на нацыянальных мовах. Аднак павелічэнне статусу рускай мовы ў савецкім грамадстве непазбежна вяло да таго, што яна разгля-

далася як больш перспектыўная і прэстыжная, з прычыны чаго адбывалася свядомая адмова насельніцтва ад сваёй роднай мовы, якая не мела такіх аўтарытэт і значнасць. Назіралася паступовае паніжэнне друкаваных выданняў на беларускай мове.

У 1958 годзе была праведзена школьная рэформа, паводле якой бацькі атрымалі права выбіраць мову навучання дзяцей, што прывяло да рэзкага скарачэння нацыянальных школ і колькасці выchnяў, якія атрымлівалі адукацыю на беларускай мове. Гэты факт тлумачыцца жаданнем бацькоў даць сваім дзецям адукацыю на той мове, якая давала магчымасць працягнуць навучанне і стварала перадумовы для паспяховага кар'ернага росту.

У студзені 1959 года на прыёме ў гонар саракагоддзя БССР, на які быў запрошаны М. С. Хрушчоў, К. Т. Мазураў, які займаў пост першага сакратара ЦК КПБ, выступіў з прамовай на беларускай мове, чым выклікаў гнеў генеральнага сакратара, які лічыў, што ўсеагульнае выкарыстанне рускай дазволіць паскорыць тэмпы будаўніцтва камунізму [2, с. 39–40].

Перыяд стабільнасці ў моўнай палітыцы СССР быў перапынены ў гады перабудовы, калі імкненне да самавызначэння і зацікаўленасць нацыянальнай гісторыі і культурай пацягнулі за сабой і цікавасць да нацыянальных моў як найважнага складніка нацыянальнай самасвядомасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Арцямёнак, Г.А. Камунікатыўная прастора беларускай мовы: сучасны стан і магчымыя шляхі пашырэння / Г.А. Арцямёнак // Язык и социум : материалы VIII Междунар. науч. конф. / РИВШ. – Минск, 2009. – С. 77–80.
2. Кірыяков, Ю.Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Ю.Б. Кірыяков. – М., 2002. – 129 л.
3. Лыч, Л.М. Духоўны дыямент нацыі: мова як аб'ект дзяржаўнай палітыкі / Л.М. Лыч // Беларуская думка. – 2014. – № 8. – С. 52–58.
4. Шимов, В.В. Истоки билингвизма в Беларуси и Украине / В.В. Шимов // Беларуская думка. – 2013. – № 6. – С. 46–51.
5. Урбан, П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў / П. Урбан. – Мінск : Бацькаўшчына, 1994. – 225 с.
6. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – Т. 1. – 369 с.
7. Руденко, Е.Н. Концепт – «свобода» и этнокультурное самосознание белорусов // Е.Н. Руденко, Ю.В. Чернявская // Język w kręgu wartości / pod red. J. Bartminkiego. – Lublin, 2003. – S. 383–404.
8. Stang, Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen / Chr. S. Stang. – Oslo : Jacob Dybwad, 1935. – 166 p.
9. Паўлавец, Дз. Моўная сітуацыя на Беларусі ў XV–XVII стст. / Дз. Паўлавец // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2009. – № 3, ч. 2. – С. 154–159.
10. Свежинский, В. Языковая ситуация в ВКЛ при Ягеллонах / В. Свежинский // Деды. – Минск, 2009. – Вып. 9. – С. 233–242.
11. Мароз, В.К. Да пытання выпрацоўкі прававога механізму рэалізацыі прынцыпу двухмоўя ў Рэспубліцы Беларусь / В.К. Мароз // Першы міжнародны навуковы кангрэс беларускай культуры : зб. матэрыялаў, Мінск, 5–6 мая 2016 г. / рэдкал.: А.І. Лакотка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2016. – С. 355–358.
12. Прыгодзіч, М. Шляхамі беларускага слова / М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 7–10.
13. Мечковская, Н.Б. Языковая ситуация в Беларуси: этические коллизии двуязычия / Н.Б. Мечковская // Russian Linguistics. – 1994. – № 18. – С. 299–322.
14. Шимов, В.В. Беларусь как постимперское пространство / В.В. Шимов // Вучоныя запіскі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна : зб. навук. прац. – Брэст, 2005. – Вып. 7, ч. 1. – С. 22–32.
15. Мечковская, Н.Б. Почему в постсоветской Беларуси все меньше говорят на белорусском языке / Н.Б. Мечковская // Деды. – 2009–2016. – Вып. 16. – С. 334–351.
16. Гапоненка, І.А. Моўная палітыка і моўная сітуацыя на Беларусі ў XIX – на пачатку XX ст. / І.А. Гапоненка // Веснік БДУ. – 2011. – № 2. – С. 50–55.
17. Крамко, І.І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваныхвыданняў новага перыяду / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.У. Яновіч // Весці АН БССР. Сер. Грамадскія навукі. – 1967. – № 3. – С. 41–49.
18. Запрудскі, С.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : дапаможнік для студэнтаў, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)» / С.М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2015. – 190 с.
19. Лянкевіч, А.У. Змены ў станаўленні да беларускай мовы ў 20 стагоддзі / А.У. Лянкевіч // Slovanský areál a Evropa : [z referátů přednesených na rátem ročníku Konference mladých slavistů, ve dnech 4. a 5. listopadu 2009 v Praze] / ed.: Václav Čermak, Marek Příhoda. – Praha : Červený Kostelec, 2010. – С. 257–264.
20. Лыч, Л.М. Моўны фактар разнастайнасці культурнага жыцця БССР (1 студзеня 1919 – 1 студзеня 1929 гг.) / Л.М. Лыч // Этнічная, моўная і культурная разнастайнасць у сучасным грамадстве : зб. навук. прац удзельнікаў Міжнар. навук.-практ. канф., 29–30 мая 2014 г. / уклад. І.А. Пушкін. – Магілёў, 2014. – С. 53–57.

21. Лыч, Л.М. Міжваенная беларусізацыя і яе ўрокі: дзяржаўная моўная палітыка ў БССР у 1920 – 1930-я гады / Л.М. Лыч // Беларуская думка. – 2016. – № 3. – С. 80–85.
22. Лыч, Л.М. Нацыянальна-культурнае жыццё Савецкай Беларусі (кастрычнік 1917 – снежань 1922 гг.) / Л.М. Лыч // Октябрь 1917 года в судьбе мировой цивилизации : (к 90-летию Октябрьской революции) : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 2 нояб. 2007 г. / редкол.: М.П. Костюк (гл. ред.) [и др.]. – Минск, 2008. – С. 273–284.
23. Беларусізацыя, 1920-я гады : дак. і матэрыялы / У.І. Коршук [і інш]. – Мінск : БДУ, 2001. – 268 с.
24. Раткевич, М.А. Языковая политика в БССР в 20–30 гг. XX века (на примере польского национального меньшинства) / М.А. Раткевич // Язык и социум : материалы VIII междунар. науч. конф., Минск, 5–6 дек. 2008 г. : в 2 ч. / под общ. ред. Л.Н. Чумак. – Минск, 2009. – Ч. 1. – С. 64–67.
25. Ornstein, J. Soviet Language Policy: Theory and Practice / J. Ornstein // The Slavic and East European Journal. – Spring, 1959. – Vol. 3. – No. 1. – P. 1–24.
26. Руднев, Д.В. Языковая политика в СССР и России: 1940–2000-е гг. / Д.В. Руднев // Государственная языковая политика: проблемы информационного и лингвистического обеспечения. – СПб. : Филол. фак. СПбГУ, 2007. – С. 120–138.

Паступіў 30.10.2018

THE LINGUISTIC SITUATION ON THE BELARUSIAN TERRITORY: SOCIOCULTURAL DETERMINATION AND THE MAIN STAGES OF DEVELOPMENT

O. BUDENIS

The article reveals the genesis of the linguocultural situation of Russian-Belarusian bilingualism which has been established in the territory of the modern Republic of Belarus. The author describes in detail the language situation in the ethnic territory of our country during the period from Kiev Principality till the time when our country obtained independence at the end of the twentieth century. The main historical stages in the formation of Russian-Belarusian bilingualism have been distinguished – the linguistic situation of ethnic Belarusian lands as a part of the Kiev Principality, the Grand Duchy of Lithuania, Rzecz Pospolita, the Russian Empire, the first wave of a belorusization during the post-revolutionary period, the USSR.

Keywords: *bilingualism, language situation, the Russian language, the Belarusian language.*